

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА В КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.1>
УДК 1(477):001.8-Григорій Сковорода

Юлія БРОДЕЦЬКА

доктор філософських наук, професор кафедри філософії,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

E-mail: yuliaybrod@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9186-0767

ГНОСЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація. Аналітика дослідження зосереджена на розгляді основних постулатів філософії серця Г.Сковороди. Кардоцентризм як напрямок релігійної філософської традиції, найбільш рельєфно торкається гносеологічних ресурсів та потенціалу філософського знання. Саме у зв'язку з цим серце, як творчий пізнавальний центр духовного життя людини, що акумулює у собі людське й трансцендентне у їх сакральному сенсі, постає фокусом української філософії кардоцентризму. І саме тому концептуалізація проблематики серця, як вчення про особливий глибинний характер пізнання – «сердешне споглядання», «слухання серця», «голос серця», – становить проблемне поле рефлексії філософської гносеології. Ці методологічні засади і стали фундаментом східно-християнської традиції, де в якості практики особливо містичного переживання, значення набуває ісихазм. Зазначається, що філософія Г.Сковороди розкриває траєкторію розвитку пізнавального процесу через оновлення серця: перехід від стану серця «старого» до «нового». В філософсько-теологічній традиції така символічність тотожна принципам «старого» й «нового» Адама, як ключовим позиціям в еволюції людства. Таким чином, спроби філософа зосередитись саме на фундаментальних засадах пізнання людиною світу, закладають в концепцію серця Г.Сковороди потужний гносеологічний потенціал.

Автор фокусує увагу на тому, що в рамках методологічної різноплановості сучасної філософії (назвемо проблему методологічної кризи так) унікальний гносеологічний потенціал серця має і епістемологічні перспективи. Оскільки є засадою синтетичного способу пізнавальної діяльності. Завдяки власній синтетичності лише цей пізнавальний орган має безпосереднє відношення до сфери сенсу (а не рацію, як звикла заявляти сучасна епістемологічна традиція у вигляді постпозитивізму). Зазначається, що практики «сердечного синтезу», спрямовані на пошук знання глибшого, ніж логічно-доказова епістема чи доха. Отже, в рамках вирішення епістемологічної проблеми сучасної філософії, звернення до філософської спадщини кардоцентризму, й безпосередньо філософії серця Г. Сковороди, є перспективним напрямком філософського пізнання.

Ключові слова: кардоцентризм, філософське пізнання, серце, ісихазм, гносеологічна та епістемологічна традиції.

Yulia BRODETSKA

Doctor of Sciences in Philosophy,
Associate Professor, Department of Philosophy
Oles Honchar Dnipro National University

EPISTEMOLOGICAL HERITAGE OF HRYHORIY SKOVORODA

PHILOSOPHY

Abstract. The research analysis is focused on the consideration of the main postulates of H.Skovoroda philosophy of the heart. Cardocentrism, as a direction of the religious philosophical tradition, most significantly affects the issues of cognition and the potential of philosophical knowledge. It is in connection with this that the heart is a creative cognitive center of a human's spiritual life. The heart accumulates in itself the human and the transcendent in their sacred sense, is the focus of the Ukrainian philosophy of cardocentrism. And that is why the analysis of the heart problem as a teaching about the special deep nature of knowledge: "heart contemplation", "listening to the heart", "voice of the heart", is a problematic field of philosophical knowledge reflection. These methodological principles became the foundation of the Eastern Christian tradition. In this tradition, hesychasm acquires importance as a practice of a special mystical experience. It is noted that the philosophy of H.Skovoroda considers the development of

the cognitive process through the renewal of the heart: the transition from the "old" to the "new" state of the heart. In the philosophical and theological tradition, such symbolism is identical to the principles of the "old" and "new" Adam, which are key positions in the evolution of humanity. Thus, the philosopher's attempts to focus precisely on the fundamental principles of human knowledge of the world lay a powerful cognitive potential in H. Skovoroda's concept of the heart.

The author focuses on the fact that within the framework of the methodological uncertainty of modern philosophy (let's call the problem of the methodological crisis so) the unique cognitive potential of the heart has epistemological perspectives. This potential is the basis of a synthetic method of cognitive activity. Due to its own synthetic nature, only this heart has a direct relation to the sphere of meaning (and not the ratio, as the modern epistemological tradition in the postpositivism form is wont to declare). It is noted that the practices of "heart synthesis" are aimed at the search for knowledge deeper than logical-evidential epistema or doxa. So, within the framework of solving the epistemological problem of modern philosophy, turning to the philosophical heritage of cardocentrism, and directly to the philosophy of the heart of H. Skovoroda, is a promising direction of philosophical knowledge.

Keywords: *cardocentrism, philosophical knowledge, heart, hesychasm, epistemological and cognitive traditions.*

У теоретичній філософській традиції концепт серця займає провідне місце в інтенціях християнських філософів, працях гуманістів, класиків. Зокрема, ця проблематика розглядається в роботах Феодосія Печерського, Ніла Сорського, Тихона Задонського, Паїсія Величковського, Серафима Саровського, О. Хомякова, І. Кіреєвського, М. Гоголя, М. Костомарова, П. Куліша, П. Юркевича, Л. Толстого, В. Соловйова, В. Розанова, Б. Вишеславцева, В. Войно-Ясенецького, С. Франка, О. Реріх, П. Флоренського, В. Ерна, І. Ільїна, М. Бердяєва, В. Лоського, Р. Рудзітіса, В. Сухомлинського, В. Зінківського, А. Лосєва, П. Сорокіна, М. Тарєєва, С. Франка, Д. Біллінгтона, о. І. Кологринова, І.Ф. Мейендорфа, М. Шелера та ін¹. Проте найбільш ґрунтовною, проникливою, гносеологічною, на наш погляд, є концепція серця саме Г. Сковороди, який розкриває його пізнавальний потенціал через зв'язок серця з природою Бога. Отже, **метою статті** є аналіз гносеологічного потенціалу концепції серця Г. Сковороди.

В українській філософській традиції питання пізнання найбільш проникливо, глибинно, на нашу думку, відкривається в форматі *слухання серця*, єдино здатного переживати залучення, єднання з пізнаваним об'єктом². Філософія серця, як творчого

пізнавального центру духовного життя людини, що акумулює у собі людське й трансцендентне у їхньому сакральному сенсі, складає серцевину української філософії *кардоцентризму*. Серцем і в серці пізнається істина, добро, любов, тобто ті найвищі універсалії, що складають духовне життя людини, виводять її за межі фізики. Бог – завжди в серці. Саме тому концептуалізація проблематики серця, як вчення про особливий глибинний характер *пізнання* – «сердешне споглядання», «слухання серця», «голос серця», – становить проблемне поле рефлексії філософської гносеології.

«Голос» нашого серця виступає тим даром, який на шляху пізнання добра і зла допомагає людині обрати добро, наблизитися до істини. Це по суті той орієнтир наших життєвих виборів, що відчуває, або ж точніше, пам'ятає різницю між добрим та лукавим, щирим та спотвореним. Саме тому в рамках філософії проблематиці серця надається таке велике значення. Як зазначає у своїй праці «Думки» Паскаль, «розуміння» небуття, як і «розуміння» всього суцього, вимагає безмежності розуму, можливого тільки у Бога, в якому ці крайнощі тільки і можуть стикатися і зливатися. В людині ж поєднуються неоднорідні і протилежні субстанції – душа і тіло, тому вона в змозі пізнати до кінця тільки однорідні явища – тілесні чи духовні. Ось чому блаженні і тверді в переконанні ті, кому Бог дав віру через сердечне почуття; але тим, хто її не має, ми можемо її дати лише через міркування, поки Бог не дасть їм її через сердечне почуття, без чого віра залишається справою всього лише людською і марною для порятунку душі [11, с. 105]. Сердечне почуття як унікальний спосіб осягнення реальності «логікою почуттів», дає людині можливість проникнути в першооснови буття, але при цьому залишає її у невіданні щодо всієї повноти світо-

¹ Поруч з тим, спостерігається тенденція класичної західної філософії розглядати проблематику серця під ракурсом раціонально-логічного осмислення, що значно обмежує евристичні можливості концепту (окремі спроби зазирнути за логіку традиційного дослідження спостерігаємо, наприклад, в ідеях «логіки серця» Б. Паскаля, «порядку любові» М. Шелера, «ірреальності серця» Г. Гегеля, «персоналізації» або «внутрішнього самозаглиблення свідомості» Т. де Шардена).

² Слово «серце» має давню лінгвістичну традицію. Так, в апокрифах кардіа і біблійне слово *לֵב* – «серце», мають значення: 1) центрального пункту «фізичного організму»; 2) зосередження всіх етичних і духовних функцій людини (так, наприклад, вираз «Бог вимагає служби серця», *לֵב יְיָ מְלִיץ* є стійким виразом книжників). Проте, слово *לֵב* означає не тільки серце як орган людського життя, але ще «центр», «думку», «рішення», «волю»,

«інтелект». Серце є центром для почуттів, мужності, гніву, гордості і марнославства: «Серце перше почуття горе, воно ж перше відчуває радість» [2].

будови. Сила «серця» за Паскалем є запереченням всевладдя розуму [17, с. 200-202].

Отже, «сердечне пізнання», «споглядання серця», «буттєве пізнання» – способи втілення гносеологічного потенціалу серця як осереддя духовної сутності людини. Ці духовні орієнтири стали фундаментом східно-християнської традиції, де в якості практики особливого містичного переживання значення набуває ісихазм³. Природно, що говорячи про серце, мова йде не про фізичний орган людського організму, який так само, як і серце духовне, здатний тонко реагувати, відчувати навколишній світ. Йдеться про проникливий пізнавальний принцип, який відкриває людині перспективу розуміння різниці між добром і злом, дає можливість бачення світу духовного.

Вперше про серце як орган «розуміння» говориться у Святому Письмі⁴. Так, наприклад, Григорій Палама посилається на Біблію, де зазначається, що з серця виходять лихі думки, убивства, перелюби, розпушта, крадіж, неправдиві засвідчення, зневага, а також на Макарія, який говорить, що серце править усім складом людини, і якщо благодать опанує пасовиська серця, вона панує над всіма помислами і тілесними членами, бо в ньому укладені розум і всі помисли душі. У зв'язку з цим, він пише, що серце наше є скарбниця розуму і перший плотський розумний орган [7 с. 3]. Посилається теолог і на слова апостола Павла, який зазначає: ви – наш лист, написаний у наших серцях ... ви показуєте собою, що ви – лист Христа, через служіння наше написаний не чорнилом, але Духом Бога Живого, не на таблицях кам'яних, але на платтяних скрижалях серця [2] і на вчення Максима

³ Ісихазм (від грец. ήσυχία – «спокій, тиша, самота») – практика самоспостереження. Розумно-сердечною молитвою, поєднаною з тверезістю (контролем) за всіма думками, вона сприяє очищенню розуму і серця, і готує (але не призводить сама по собі) людину до богоспоглядання. Представниками ісихазму (Симон Новий Богослов, Григорій Синаїт, Григорій Палама і ін.) розвинені принципи концепції «синергії» – взаємодії божественної благодаті і вільної волі людини. Мова не йде про буквальне, фізичне споглядання, а про духовне, «внутрішнє» бачення, розуміння зв'язку між духовним світом і матеріальним.

⁴ Так, в роботі «Дух, душа, тіло» В. Войно-Ясенецький зазначає, що про серце мова мало не на кожній сторінці Біблії, ... йому надається значення не тільки центрального органу чуття, але і найважливішого органу пізнання, органу думки і сприйняття духовних впливів. І більше того, серце за Святим Письмом є орган спілкування людини з Богом, отже, воно є орган вищого пізнання [5]. Схожі судження висловили свого часу П. Юркевич в роботі «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого», П.Флоренський у книзі «Стоп і твердження істини», І.Ільїн у книзі «Серце, що співає. Книга тихих споглядань». Філософ наділяє духовний центр людини здатністю творити «культуру серця» і вважає, що «це філософія – проста, тиха, доступна кожному, народжена головним органом Православного Християнства – споглядають серцем» [12, с. 64].

Сповідника, який говорить, що відвідавши чисте серце, Бог удостоює за допомогою Духа накреслити в ньому Свої письмена, як на Мойсеєвих скрижалях. Серце, як центр природний, протиприродний і позаприродний, створюється першим з усіх частин людського тіла. У ньому творяться як чисті, так і злі помисли людини. Проте погані думки воно народжує не по своїй природі, а тому, що пам'ятає про колишнє зло. Більшу ж частину злих помислів серце «зачиняє від злодійства демонів». Як зазначає Діадох Фотикійський, ми ж усі їхні відчуваємо наче вихідними з серця [7, с. 57-58].

Цю гносеологічну традицію в рамках української філософії найбільш цікаво й наполегливо розкриває Г. Сковорода. На думку філософа, кожна людина зобов'язана пізнати себе, своє серце, щоб з тлінної тіні перетворитися на духовну субстанцію, оскільки саме «сердце єсть зерном» [14., с. 20]. В ньому дивовижним чином виявляється згорнутим весь світ, злиті воедино всі смисли і акценти духовного життя людини. Тому дослідження цього прихованого змісту серця, розгортання тих глибин, і є процесом пізнання, який Г. Сковорода виділяє як основний напрям життєдіяльності людини.

Саме в пізнанні як процесі оновлення серця, філософ вбачає можливість перетворення людини, яка стає невід'ємною гармонійною частиною макрокосмосу. Умовою початку оновлення є доторк Духу Божого, від якого серце людське має прокинутися і прозріти: «И если подунул на твое сердце дух Божий, тогда должен ты теперь усмотреть то, что от рождения не видал» [15, с. 175]. Прозріння це по суті прояв того нового зору, що виходить з самого серця, і що здатне виявити його таємні глибини, зв'язок з Божественною істиною. Опанувавши життя власного серця, людина не може вже жити інакше, ніж її серце. Її людська сутність зливається з сутністю духовною. Тому яким би тривалим не був процес її перетворення, він завжди увінчується духовним переродженням.

Цікаво, що поняття «нове серце» й «старе серце» у Г. Сковороди символічно тотожні біблійним образам «нового» та «старого» Адама. Тобто переродженого, гріховного стану людини, не здатного вмістити божественну істину, та очищеного покаанням, звільненням від гріха стану, що формується як результат пізнання себе. Отже, «нове серце» це стан «нового Адама», що набуває своєї відповідності «за образом та подобою». Саме тому, за Г. Сковородою людина й має стати володарем «нового» серця. «Ибо если не приблизишься и не сопряжешься з тьм, кой єсть твоей головъ головою, то останешся мертвою тьню и трупом. Если єсть тьло над телом, тогда єсть и голова над головою, и вышше старого новое сердце» [16, с. 168].

Таким чином, процес пізнання, за Г. Сковородою, передбачає набуття людиною нової якості, а її переродження починається відповідно з переродження самого серця. Треба зазначити, що в рамках методологічної різноплановості сучасної

філософії (назвемо проблему методологічної кризи так) унікальний гносеологічний потенціал серця має і епістемологічні перспективи. Оскільки є засадою синтетичного способу пізнавальної діяльності. Про що власне мова?

Як зазначають представники релігійної філософії, мислення без серця залишається, в кінцевому рахунку, байдужим. Йому все одно, за що не взятися, що не обдумати, що не вивчити. Воно виявляється бездушним, байдужим, релятивістським (Все умовно! Все відносно!), холодним і цинічним. Його головний прийом – це розумове розкладання життя, тобто розумова «вівісекція» живих явищ та істот [8, с. 297–298]. А сучасний дослідник проблематики серця А. Лебеденко в статті «Серце як засіб метанаукового пізнання космічної реальності» зазначає, що синтез – «це явище, яке належить сфері серцевої свідомості ... Синтез – це продукт енергетичної серцевої діяльності людини з розширеною свідомістю. Синтез пов'язаний з мисленням людини, пов'язаний в першу чергу з рівнем її свідомості. Чим вища і витонченіша свідомість, тим вище синтетичне сприйняття навколишньої дійсності, тим вищий підхід до пізнання світобудови як такої. Чим більш вузька, обмежена свідомість, тим внутрішній світ мислителя більш диференційований, роздрібнений на частини, які дуже важко людині з таким рівнем свідомості зібрати в єдине ціле. Тому одне з найважливіших еволюційних наукових завдань гносеології полягає в розширенні свідомості дослідника ... Тільки розширена свідомість призводить до синтезу. А синтез дає ключ від входу до брами Сокровенного Знання ... Такий синтез не існує поза людиною і може відбутися тільки на рівні високої свідомості самого індивідуума» [9, с. 185].

Саме завдяки власній синтетичності лише цей пізнавальний орган має безпосереднє відношення до сфери сенсу (а не рацію, як звикла заявляти сучасна епістемологічна традиція у вигляді позитивізму, що давно віджив себе)! У зв'язку з цим, М. Бердяєв писав, що серце є центральним органом цілісної людської істоти. Це є християнська істина. Вся оцінна сторона пізнання – емоційно-серцева. Ціннісному розумінню належить величезна роль у філософському пізнанні. Без нього не пізнається сенс. Пізнання сенсу, перш за все, сердечне. В пізнанні філософському пізнається цілісна істота людини. І тому саме в пізнанні неминуче приходить віра⁵ [3].

⁵ У якості «апарату духа» [6, с. 176], серце еволюційно наділене ієрархічним первородством перед іншими системами сприйняття знань і пізнання, про що свідчать дослідження сучасного польського вченого А. Броздяка [4]. Спираючись на дані американських вчених у сфері проблем свідомості, автор говорить про відкриття місцезнаходження «свідомої уваги» людини. Цим простором він називає синусно-передсердний вузол серця, який починає працювати вже на 21 день життя людського плоду, розсилаючи електричні імпульси набагато раніше, до того «коли утворюються нервові і мозкові канали» [13, с. 65]. Дослідник робить висновок, що саме серце (а не будь-яка

Таким чином, практики «сердечного синтезу», що отримали назву «кардіогносія» (від грец. *kardia* – серце і *gnosis* – знання, тобто сутнісне, інтуїтивне «знання серця»), спрямовані на пошук знання глибшого, ніж логічно-доказова *epistema* (концепція, теорія) чи *doxa* (загальноприйнята думка, уявлення). А оскільки всі почуття виходять з серця, то воно стало загально об'єднуючим центром любові, духовного здоров'я і гармонійної врівноваженості особистості⁶.

У Г. Сковороди основні принципи *кардіогносії* розкриваються в природі пізнання себе, свого серця, що за філософом, є шляхом до Бога, який з невидимого для оновленої людини стає проявленим, реальним. Для кардоцентризму цей аспект сквородинських міркувань особливо значний. Останній розкриває гносеологічний потенціал філософського пізнання саме як синтетичного поєднання ірраціонального способу пізнання світу – серця, та раціонального – інтелектуального споглядання, про що мова йшла раніше. Отже, перехід від «старого» до «нового» серця – це по суті перехід від суто фізичного розуміння світу, чуттєвого до інтуїтивного споглядання світу як символічної реальності, як простору, де перебуває Сам Бог: «истое существо, и сущая иста, и самая ессенция» [14, с.173]. Результатом такого переродження особистості стає формування світоглядної позиції, в якій відкривається вся глибина Всесвіту. Саме це глибинне світобачення і долучає її до Всесвіту, гармонійною, невід'ємною частиною якого вона стає.

Філософ зазначає: «...все, что осязает в наружности твоей, еще вируеши, все тое иміеш во славі и в тайности истое, твоею ж внѣшностію свидѣтельствуемое, душевным тілом духовное» [16, с. 273]. Тільки-но людина навчається бачити світ повному, вона ступає на шлях духовного перетворення. Новий зір дає людині змогу піднятися з праху, в якому вона перебувала, і побачити світ Самого Бога.

Проте обмеженість земного перебування не дає змоги кожному пройти шлях пізнання до кінця. Але множинність таких спроб гарантує перевагу духовності над безладдям. Утаємниченість власного серця є для людини поштовхом для нових і нових роздумів, неможливість же пізнати його до кінця робить пізнання безкінечним. «Сердце, парящее на пространство высоты небесныя, любящее свѣт и вперяющее зѣницу очей во блеск полуденных лучей, в самое солнца солнушко оно: «В солнцѣ положи

частина мозку) є початком зародження і роботи свідомості людини у фізичному житті.

⁶ Так, за Феофаном Затвірником, велика справа об'єднання всього світу здійснюється у серці людини, і за допомогою серця [7, с. 302]. Надалі, основні принципи кардіогносії лягли в основу філософії серця І. Кіреєвського і О. Хомякова, П. Юркевича, В. Соловйова, М. Тареева, П. Флоренського, С. Франка, Н. Бердяєва, Б. Вишеславцева, І. Ільїна, А. Лосєва, В. Войно-Ясенецького [10].

селення своє» [15, с. 279]. Для Г. Сковороди сонце є уособленням абсолютної Божественної сили, початку, в якому духовне стає досяжним для людини на шляху її самовдосконалення. І коли людина ступає на цей шлях, вона має дотримуватися кількох сквородинівських заповідей:

берегтися від усякої нещирості і спокуси, дослухатися до власного серця, реалізуватися у «сродній праці». Лише так вона здатна досягти «веселія сердечного», а з ним і Божого спасіння. Оскільки «веселіє сердечное єсть чистый свѣтъ» [16, с. 75]. Тобто воно є станом небесної чистоти, щирості, простоти, що уособлюються в понятті «горній Адам», а тому його опанування передбачає кропітку духовну працю над собою, зусилля над очищенням своїх думок від залежностей матеріального світу. Все, що сприяє досягненню «веселія сердечного», має стати об'єктом зосередження.

Одразу хочеться зупинитися на тому, що Г. Сковорода, як і інші представники кардоцентризму, не має на увазі відречення людини від матеріального світу, її аскетичне існування. Оскільки сама методологія кардоцентризму передбачає, як уже зазначалось, відтворення зв'язків людини з навколишнім світом, а не відчуження чи ескапізм. А, отже, тут важливе розуміння того, що зв'язки не вибудовуються на залежностях: страху втрати, прагненні володіти, експлуатувати тощо. Навпаки, останні механізми виступають бар'єрами у формуванні гармонійних відносин людини зі світом та оточенням. Йдеться про заглиблення в себе, серцевину себе через пошук та розуміння того, ким я є насправді.

Висновки. Таким чином, філософська спадщина Г. Сковороди – це простір пізнання людиною своєї духовної суті, свого серця, яке не втомлюється, не зупиняється, а прагне й прагне пізнання-залучення, спів-участі з серцями інших. Серця, яке єдино здатне робити дійсно вільний добрий вибір. Серця, чий голос веде дорогою життя й говорить, коли людина намагається звернути у хащі. Серця, чий голос необхідно навчитися чути. Цей шлях пізнання навколишнього світу – серцем, формує засади етики співбуття й розкривається саме у *кардоцентризмі* – унікальному способі пізнання, що дозволяє людині проникати в саму суть світу духовного, долучитися до вічності буття своїм буттям індивідуальним.

1. Абрамов Б. Грани Агни Йоги в 13 т. Т.9. Новосибирск: Алгим, 1968. URL: <https://fiibusta.site/a/57961>
2. Біблія в перекладі Івана Огієнка. URL: <https://ukrbible.at.ua/> (Дата доступу: 23.06.22).
3. Бердяев Н. Дух и реальность. Харьков: «Фолио». 2003. 680 с. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=72380>
4. Броздяк А. Формирование смысла. Катовице. 1999.
5. Войно-Ясенецкий В.Ф. (Архиепископ Лука). Дух. Душа. Тело. Волгоград: ИИЦ Ноосфера. 1990. URL: <http://www.vehi.net/luka/oduhe.html>

6. Григорий Палама. Триады в защиту священно-безмолвствующих. М.: Канон+. 2005. 343с.
7. Диадок Фотикийский. *Добротолюбие*. Т.3. 1895 URL: <http://yakov.works/acts/05/2/diadoh.htm>
8. Ильин И. Путь к очевидности. М.: Республика. 1993. 431 с.
9. Лебеденко А. Сердце как средство метанаучного познания космической реальности. *Материалы международной конференции: живая этика как творческий импульс космической эволюции*. С. 269–301.
10. Лебеденко А. Философия сердца в истории русской религиозно-философской мысли XI–XX веков: Автореф. дис. канд. филос. наук. М. 2010.
11. Паскаль Б. Мысли. М.: Изд-во им. Сабашниковых. 1995. 480 с.
12. Полторацкий Н. Иван Александрович Ильин. Жизнь, труды, мировоззрение. Тенафлай (Нью-Йорк): Эрмитаж. 1989. 320 с.
13. Рерих Е. Письма в 9 т. Т. 2. М.: МЦР, Благотворительный фонд им. Е. Рерих. 2000. 576 с.
14. Сковорода Г. Наркисс. Разглагол о том: узнай себе. *Повне зібрання творів у 2 т.* Т. I. К.: Інст-т філософії АН УРСР. 1973. 574 с.
15. Сковорода Г. Симфонія, нареченная Книга Асхань о познанні самого себе. *Повне зібрання творів у 2 т.* Т. I. К.: Інст-т філософії АН УРСР. 1973. 574 с.
16. Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2 т. К.: Наукова думка. 1973. Т. 1. 574 с., Т.2. 571с.
17. Стрельцова Г. Паскаль и европейская культура. М.: Республика. 1994. 495 с.

References

1. Abramov B. (1996). *Grani Agni Jogi v 13 t.* [Facets of Agna Yoga. In 13 vols] Vol.9. Novosibirsk: Algim. 320 p. URL: <https://fiibusta.site/a/57961> (in Russian).
2. *Bibliia v perekladi Ivana Ohiiienka* [The Bible translated by Ivan Ogiienko]. URL: <https://ukrbible.at.ua/> (in Ukrainian).
3. Berdyaev N. (2003). *Duh i real'nost'* [Spirit and reality]. Kharkov: Folio. 680 p. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=72380> (in Russian).
4. Brozdyak A. (1999). *Formirovanie smysla* [Formation of meaning]. Katowice (in Russian).
5. Voyno-Yasenytsky V. (Archbishop Luka). (1990) *Duh. Dusha. Telo* [Spirit. Soul. Body]. Volgograd: Noosphere. URL: <http://www.vehi.net/luka/oduhe.html> (in Russian).
6. Grigory Palama (2005). *Triady v zashchitu svyashchenno-bezmolvstvuyushchih* [Triads in defense of the sacred and silent]. Moscow: Canon + 343 p. (in Russian).
7. Diadok Photikiyskyi (1895). *Dobrotolyubie* [Dobrotolyubie]. Vol. 3. URL: <http://yakov.works/acts/05/2/diadoh.htm> (in Russian).
8. Ilyin I. (1993). *Put' k ochevidnosti* [The way to obviousness]. Moscow: Republic. 431 p. (in Russian).
9. Lebedenko A. (2010). *Serdce kak sredstvo metanauchnogo poznaniya kosmicheskoy real'nosti*

- [The heart as a means of metascientific knowledge of cosmic reality]. *Materials of the international conference: living ethics as a creative impulse of cosmic evolution*. P. 269–301 (in Russian).
10. Lebedenko A. (2010). *Filosofiya serdca v istorii russoj religiozno-filosofskoj mysli XI–XX vekov* [The philosophy of the heart in the history of Russian religious and philosophical thought of the XI–XX centuries]: Abstract of the thesis of the Candidate of Philosophical Sciences. Moscow (in Russian).
 11. Pascal B. (1995). *Mysli* [Thoughts]. Moscow: Publishing house named after Sabashnikov. 480p. (in Russian).
 12. Poltoratsky N. (1989). *Ivan Aleksandrovich Il'in. ZHizn', trudy, mirovozzrenie* [Ivan Aleksandrovich Ilyin. Life, work, outlook]. Tenafly (New York): Hermitage. 320 p. (in Russian).
 13. Roerich E. (2000). *Pis'ma v 9 t.* [Letters in 9 vols]. Vol. 2. Moscow: ICR, Charitable Fund named after E.I. Roerich, Master Bank. 576 p. (in Russian).
 14. Skovoroda G. (1973). *Narkiss. Razghlahol o tom: uznai sebe* [Narcissus The phrase is about: know yourself]. *Povna zbirka prats v 2 t.* Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, 574 p. (in Ukrainian).
 15. Skovoroda G. (1973). *Symfonia, narechennaia Knyha Askhan o poznaniy samoho sebe* [A symphony called the Book of Askhan about self-knowledge]. *Povna zbirka prats v 2 t.* Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka. 574 p. (in Ukrainian).
 16. Skovoroda G. (1973). *Povna zbirka prats v 2 tomakh* [Complete Collection of Works in 2 Volumes] Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka, 571 p. (in Ukrainian).
 17. Streltsova H. (1994). *Paskal' i evropejskaya kul'tura* [Pascal and European culture]. Moscow: Republic. 495 p. (in Russian).